

Омурбеков Т.Н.

КУБАТ БИЙДИН ЭЛИ-ЖЕРИ, ЭР ЖЕТИШИ

Омурбеков Т.Н.

РОДИНА КУБАТ БИЯ, ЕГО ВЗРОСЛЕНИЕ

T.N. Omurbekov

HOMELAND KUBAT BIYA, HIS GROWING UP

XVIII кылымдын орто ченинде кыргыз тарыхына өлбөс-өчпөс из калтырган улуу инсандардын бири, улут сыймыгы Кубат бий. Ал болжолу 1725-1730-жылдардын аралыгында жайдын толугунда эл жайлоодо жүргөн кезде айтылуу Алай өрөөнүндөгү Кичи Дара деген жерде жарык дүйнөгө келген [1]. Анткени Алай өрөөнү бүткүл Ферганалык кыргыздардын жалпы жайлоосу боло турган. Бул тууралуу ХХ кылымдын башында Россияда басылган «Азиатская Россия» аттуу кийинки бир китепте мындайча кызыктуу кабар бар: «Алай»- деген сөз кыргызча «бейиш» деген маанини билдирет; кыргыздар бул ат менен Алай жана Заалай аталган жанаша кырка тоолордун ортосундагы өрөөндү аташат... Өрөөндүн чөбү малга жагымдуу, көк кашка суусу мол өзөндөр туш-туштан шаркырап агып өткөн, аскасы асман тиреп зайкаган эки тоонун этегиндеги мөлтүр булактары да арбын бул өрөөн жупуну жашоо кечирген кыргыздар үчүн чындыгында эле бейиштин төрүндөй көрүнчү. Бул-Фергананын Ош, Анжиян жана Маргалаб уездеринен келген көп сандаган кыргыз урууларынын жайкысын жайлоолоп көчүп жүрчү сүйүктүү жери эле. Июнь, июль, августта мындагы Алайдын көк шибердүү кең жайыттарына 15 миьдей үй-бүлө бодо малы менен кой-эчкисин жайып оттотуп тоюттандырып семиртишчү; малдын саны 500 миь башка жетчү»[2]. Демек келечектеги кыргыздын чыгаан жол башчысы Анжияндын айланасындагы Ата журттан агайын-туугандары жер соорусу кең Алайга жайлоолоп келген кезде төрөлгөн экен да.

Анан калса небактан бери Кубат бийдин ата-бабалары башкарган кушчу-муьдуз уруу бирикмеси ХVIIкылымдын экинчи жарымы-ХVIII кылымдын биринчи жарымында кыргыздардын саны абдан арбын урууларына айланган. Кушчулар ал мезгилде кеьири аймакты ээлеп, негизги топтору Фергананы-Анжияндын айланасын, Кашкар чөлкөмүн, Таласты жана башка өрөөндөрдү мекендешчү [3].

Кытайлык кыргыз санжырачысы жана илим изилдөөчүсү Үсөйүн ажынын жазганына караганда азыркы Кытай чегиндеги кыргыздардын байыркы доорлорунда кутчулар (кушчу) негиздүү уруулар болуп, Кызыл-Ой, Тегирмети, Каражүл, Какшаалдарды бүтүндөй жердеп турган. Маселен Кызыл-Ойдо **хан Кубатбектин** мунарасы азыр да бар.... Үч-Турпандагы **Кутчу** деген жерди да кутчулар ээлеп

турган. Тарыхка таандык материалдарга караганда, Х кылымда Үч-Турпанда кыргыздар бардыгы жазылган. Кээ бир материалдарда 1595-жылы Үч-Турпандын түндүгүндө кутчу уруусунун хандыгы бар экен. Санжырачыларыбыздын айтышынча, азыркы Үч-Турпандын түндүк жагында **Кутчулук** деген кең район бар, ал жерде кутчу уруусу жашап хандык сүрүп, Үч-Турпанды башкаруучу экен. Кийинчерээк алар Какшаалга (Ак-Чийге) сүрүлүп, бүтүн Какшаал өрөөнүн кутчу эли мекен кылып турчу экен [4]. Алардын ар дайым жанаша жашап ынтымак-ымала кылган коңшулары оң менен солго кирүүчү черик, чоң багыш, мундуз жана ичкилик-кыпчак, дөөлөс, найман тейит ж.б кыргыз уруулар эле.

Ал эми Анжиян, Наманган, Ферганалык кушчулардын көпчүлүгү азыркы Жалал-Абад областынын чар тарабында: Базар – Коргон, Ноокен, Сузак, Аксы, Ала-Бука, Чаткал райондорунда, Оштун Кара – Суусунда багыш, басыз, жедигер, мундуз, саруу, ичкилик – канды, дөөлөс, бостон, тейит, кыпчак, ават, жоокесек, кыдырша ж.б. уруулар менен аралаш же канатташ жашашчу. Фергананын түштүк – батыш канатын, Ходженттин айланасын жердеген кыргыздарды ХVIII к. 20-30-жылдарында айтылуу саруу Акбото бий, андан соң иниси Бекбото бий башкарганы белгилүү [5]. Чоң, Кичи Алай, Алайкуу, Кара-Кулжа, Өзгөн, Араван, Ноокат, Ош аймактарын мекендеген кытайлык булактардагы “батыш кыргыздардын” 15 уруу-уруктарынын көбүнүн: адыгине, мунгуш, ичкилик, бостон, моңолдор ж.б. жол башчысы кадимки адыгине Ажы бий боло турган [6].

ХVII–ХVIII кылымдар тогошкон маалда Анжияндык, ичкилик кыргыздардын мыктыларынын ичинен кушчу уруусунун бий – билермандары чөлкөмдө чечүүчү роль ойноп атагы алыска угула баштаганы маалым. Алсак, ХVII кылымдын аяк ченинде Кубат бектин чоң атасы Галижа бийдин тушунда кушчулардын күч-кубаты артып, кушчу-мундуз урууларынын өз ара ынтымагы чыдалат. Анын мураскор уулу Калча бий атасынын жолун улап кушчу-мундуз уруу бирикмесин алыс – жакындагы өлкөлөргө дабыза кылып данкын чыгарды. Калча бий Кокон хандыгы түптөлө элек кезде Бухара эмирлигинин Фергана тараптагы таасири күчтүү абыдан кадыр-барктуу акимдеринен болгон. Ошондуктан ал эртелеп ал кезде Фергананын

көпчүлүк бөлүгүн ээлеген көп сандаган ичкилик уруулары менен агайын- туугандык мамиле түзүүгө үлгүрөт.

Дал ошол мезгилде мурдатан Бухара эмиратына караштуу Фергана сыяктуу четки чек ара аймактарда диний ишмерлер-кожолор жетектеген өз алдынча ээликтер калыптана баштаган. Андай аракеттерден аймактагы кыргыздардын акылман өкүмдары жана таанымал таланттуу аскер башчысы Калча бий да четте калган эмес. Ал дагы башка элдерден кем-кеч калбай, өз элинин: адеп ичкилик, кушчу, мундуздардын өз алдынча хандыгын түптөөнү, кийин ошол эгемен өлкөгө жалпы кыргыздардын башын бириктирүүнү эңсегени анык. Андыктан аны менен ири кыргыз уруу жол башчыларынан тышкары Бухара эмиринен четтей баштаган башка кошулаш элдердин улуктары да ымала кылууга умтулушат.

Маселен Шахрух бийден тартып кийинчерээк Кокон калаасы саясий борбору болгон өз бетинче хандыгын түзө баштаган өзбектердин миң уруусунун бийлери Калча бийдин жардамына таянууга аракеттеништи. Калча бий алардын үмүтүн актап, Шахрух бийдин өз алдынча өкүмдар катары таанылышында жана Ферганадагы бир катар калааларды, чоң аймакты Бухара эмиринен тартып алуусунда олуттуу роль ойноду. Чечүүчү учурдагы мындай көрсөткөн көмөгү үчүн жана аны өз тарабына биротоло тартуу максатында ага Анжияндын акими мансабын ыйгарышкан [7]. Бирок кыргыз өкүмдары ар дайым эле өзбектердин айтканын, өтүнүчтөрүн алар ойлогондой аткарып турган жок. Калча бий, анын урпактары, дегеле жалпы кыргыздын сырттандары кезеги келгенде өзбек бийлерине өзүлөрүнүн оңой жоо эмес экендигин эчен ирээт далилдешти.

Айтмакчы, картайып калган Калча бийдин көзү өткөн соь 18 жаштагы бойго жеткен тун уулу Кубат бек кушчу-мундуз урууларынын курултайында бий көтөрүлөт [8]. Ошону менен бирге ал атасынын ордун басып Анжияндын акими мансабын да ээлеген сыяктанат. Бул окуя болжолу 1743-48-жылдарга туура келет.

Кыргыз тарыхын иликтөөгө көп күч жумшаган мыкты адабиятчы илимпоз Сапарбек Закиров даярдап, 1996-жылы басмадан бастырган «Кыргыз санжырасында»: «Кушчу ичиндеги Жанкушчу уругунан чыккан Кубат бий, бир мезгилде бүт кыргыздарды бийлеп, кыргыз атынан сүйлөп турган» [9] - деген кеп бар. Асыресе Кубат бийдин өтөлгөлүү өмүрү, коомдук-саясий жана мамлекеттик ишмердиги Борбор Азиянын чордонунда эл аралык абал кыйла курчуган учурга, киндик кан тамган ажайып кооз ыйык жерге көз арткан баскынчыларга каршы кыргыздар кыл чайнап кырчылдашкан күрөш күч алган доорго туш келди.

Биринчиден, ал жашаган доордон туура бир кылым мурда өз алдынча хандыгы түзүлүп кыргыз, казактарды далай азап-тозокторго кабылткан

калмактарга каршы жапырт Орто Азия элдеринин күрөшүнүн акыркы, болгондо да чечүүчү этабы жүргөн. Ошол кан күйгөн кармаштардын көбү болочок журт башчысын өспүрүм бала кезинде көз алдында өтүп, атүгүл 13-14 жашынан ат жалын тартып мингени айкөл баатыр атасы Калча бийдин кашында аларга өзү түздөн-түз катышты. Албетте жаш чагында алган жакшы таалим-тарбия, катаал заман, көчмөндөрдүн «жоо жакадан бөрү этектен алган» оомалуу-төкмөлүү татаал турмушу табиятынан тири карак, өтө чапчак жана чыйрак Кубат бийди эрте жетилтти.

Экинчиден, XVIII кылымдын биринчи чейрегинде Фергананын бир өбүрүндө түптөлүп, жеринен кыргыздарга таандык кыска өрөөндү четинен эшерип ээлеп бара жаткан Кокон хандыгы менен кыргыздардын ортосундагы алака байланыштар кээде ачык же тымызын атаандашуулар, таймашуулар, алгачкы айкаштар, кагылышуулар менен айкалышып турган.

Үчүнчүдөн, кушчулардын кыйла бөлүгү, черик, чоь багыш, кыпчак ж.б. кыргыз уруулары илгертен мекендеген Чыгыш Түркстанда саясий кырдаал кыйындайт. Эми кыргыздар чөлкөмдөгү кескин өзгөрүүлөрдү эске алып, адегенде Кашкарлык жогордун Жунгар хандыгына каршы кыймылына жигердүү катышты. Аталган хандык кыйраган соь ээлиги Кыргызстанга кыйла жакындаган Цин империясы менен аяр мамиле кылуу, бул өбүттө ийкемдүү иш жүргүзүү керек болду. Ушундай үч багытта кыргыз элинин түпкү кызыкчылыктарына ылайык кызмат кылуу мезгилдин өктөм талабы эле.

Жогоруда айтылгандай Кубат бий 15-16 жашка келген жигит курагынан тартып калмак хан, тайшыларынын акыркы чапкындарынын мизин майтарган чечүүчү кармаштарга катышып, алгачкы эрдиктерди көрсөткөнү шексиз.

XVIII кылымдын 40-жылдарында Жунгар хандыгы Борбордук Азиянын ичкерки аймактарын көздөй кайра-кайра жабы жортуулдарды уюштуруп турду. Алсак калмак баскынчылары 1739-1740-жылдары кышка жуук адегенде Сыр-Дарыя жана Иртыш тараптан Улуу Жүз, Орто Жүз казактарынын айылдарын аралай чаап, акыры Кичи Жүздүн ээлигинин четинен артка кайтат [10]. Ошол эле учурда (1741-жылы) жунгар кошуундары Фергана-лык кыргыз айылдары менен өзбек кыштактарын кыйратып талап-тоноп, атүгүл Коконду камап бейкапар жаткан элдин тынчын алган. Андан эки жыл өтүп-өтпөй калмак ханы Галдан Церен (1727-1745) жөнөткөн көп аскер Ташкентти 40 күн камап жатып, калаа калкы алдан-күчтөн тайып алсыраганда гана ал калааны убактылуу каратты [11]. Бирок алардын бул жортуулдардын маалындагы адепки ийгиликтери Орто Азиянын чордонунда биротоло жешишке жеткирген жок. Тескерисинче, көп өтпөй мындагы самсыган калмак кошуундары Кокон чеп-калаасынын каршысындагы адырлуу көк жайыкта өткөн кагылышууда өзбек жана кыргыз аскерлери

тарабынан талкаланды [12]. Арийне ал айкаштардын баардыгына Эр Калчанын эрен уулу, тулпардын туягы сымал каармандыгы менен мурдатан калайыкка аттын кашкасындай таанылган Кубат баатырдын катышканы калетсиз.

Айта кете турган жагымдуу жагдай - 40-жылдарда Жунгар хандыгынын баскынчылык аракеттерине каршы күрөштө кыргыз, казак жана өзбек элдери тил табышып ич ара ынтымакка келип бирге болушту. Орто Азиянын түпкү калктарынын калмак хандарынын чөлкөмдөгү, өзгөчө Фергана өрөөнүндөгү өкүм зордук-зомбулугуна каршы биргелешкен күрөшүнө адегенде өзбек-кыргыз ынтымагын түзүүгө үлгүргөн Кокон өкүмдары Абд-ал-Карим бий (1734-1751) жетекчилик кылса [13], кийин демилге Анжияндык, Ферганалык кыргыз бийлеринин колуна өткөнү шексиз. Андагы айкаштарда Кубат бий сыяктуу кыргыз берендери бөтөнчө айбаттуулукту көрсөтүп, данка бөлөнгөнү, ар качандан бир качан айкаштын алдынкы сабында жандарын найзанын учуна, кылычтын мизине тозуп жүргөнү кимге жалган. Натыйжада Кокондук Абд-ал-Карим бий, Жүз уругунан чыккан анын өкүл баласы – Оро-Төбөнүн акими Фазыл (Пазыл) бий, ферганалык кыргыздар жана кыпчактар менен бирдикте калмактарды Ферганадан сүрүп чыгышкан. Айгышкан кармаштар айрыкча Фергананын түндүк бөлүгүндө, Анжияндан аркы Аксыга чейинки тоо арасындагы өрөөндөрдө, тар капчыгайларда өткөн. Кушчулардан тышкары бул тарапта багыш, кутлук-сейит, саруу ж.б. кыргыз уруулары жоону оор жоготууларга дуушар кылганы анык [14]. Албетте ал жемиштерде оттон-чоктон кайра тартпай, өлүмдөн да жалтанбаган жалын жүрөк жаш баатыр – Кубат баатырдын Опол тоодой салымы бар экени айтпаса да түшүнүктүү. Ал гана эмес анын андагы эрдиктерин унуткарып эстен чыгарбай ар дайым эскере жүргөнүбүз абзел.

Дагы бир баса белгилей кете турган нерсе Кыргыз-Кокон мамилелерине кайрылганда ага бир беткей баа берүү менен чектелбей, анын жалай гана жакшы нукта өнүкпөгөнүн, оош-кыйыштуу өйдө-төмөн өзгөргөн учурларын эске алганыбыз кажет. Буга Кокондун Абд-ал-Карим бийден кийинки өкүмдары Ирдана бийдин тушундагы (1751-1770) карама-каршылыктуу окуялардын жүрүшү күбө.

Анан калса Ирдана бий бийлик кылган жылдарда Кокон ээлиги эл аралык мамилелерде Борбор Азиянын батыш бөлүгүндөгү Бухара эмирлиги менен Хива хандыгына тей ата анык өз алдынча мамлекетке айланганы илимий коомчулукка жакшы дайын эмеспи. Кызыгы 50-жылдардын

биринчи жарымында тээ 40-жылдарда калыптанган Кокон-Кыргыз аскердик союзун Ирдана бий менен Кубат бий андан ары улантып, Ферганага калмактардын жортуулдарынын жолун бууп биротоло жологус кылышкан. Бекеринен Бухаралык тарыхый булактарда «Кубат бий ошол замандагы Ирдана бийдин ээ жакын жардамчысы жана таянаар тоосу» - деп аталбаса керек [15].

Шилтемелер

1. Аттокуров С. Кыргыздар XVIII кылымда. – Б.: КАУ, 2003. 70-бет.
2. Азиатская Россия. Иллюстрированный географический сборник. Составители: А. Крубер, С. Григорьев, А. Барков и С. Чефранов. III издание. Т-ва И. Н. Кушнерев и К. –М.: Типо-литография Т-ва И.Н.Кушнерев и К, 1910. 235-бет.
3. Закиров С. Кыргыз санжырасы. – Б.: Кыргыз энцикл. Башкы редакциясы, 1996. 238-бет.
4. Ысыйын-Ажы. «Кыргыз санжырасы». // Кыргыз санжырасы / Башкы / ред. К. Жусупов; К. Кшубеков, М. Апышев. – Б.: «Ала Тоо» журн.ред., 1994. 129-130-беттер.
5. История Средней Азии. Сб. исторических произведений / составители А. И. Булдаков и др. – М.: «Евролинц» - «Русская панорама», 2003. – (Серия «История стран и народов»). 294-бет; Материалы по истории киргизов и Киргизии. Выпуск I. – М.: Наука, 1973. 230-бет.
6. Бернштам А.Н. Источники по истории киргизов XVIII века. // Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. Сост.:К.Ташбаева, Л. Ведутова. – Б.: «Айбек», 1997. 450, 452-беттер; Аристов Н. А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. – Б.: Илим, 2001. 429-бет.
7. Аттокуров С. Аталган китеби, 68-бет.
8. Ошондо эле.
9. Закиров С. Кыргыз санжырасы, 238-бет.
10. Гуревич Б.П. Международные отношения в Центральной Азии в XVII-первой половине XIX в. – М.: Наука, 1983. 74-бет; Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Из истории Казахстана XVIII в. – А: Гылым, 1988. 34-бет; История Казахстана (с древн. вр. до наших дней). в пяти томах. Т.3. – А.: «Атамур», 2000. 170-бет.
11. Взаимоотношения кыргызского народа с русским и соседними народами в XVIII в. – Б.: Илим, 1995. 39-б.
12. Плоских В. М. Киргизы и Кокандское ханство. – Ф.: Илим, 1977. 71-бет
13. История Средней Азии. Сб. исторических произведений..., 297-бет.
14. Ошондо эле, 298-бет; Кененсариев Т. Кыргыздар жана Кокон хандыгы: Тарыхты сыйычылдрдын китеп текчесине. – Ош: ОшМУ, 1997. 17-бет.
15. Галицкий В., Плоских В. Старинный Ош: Очерк истории, - Ф.: Илим, 1987. 41-бет.

Рецензент: тарых илимдеринин доктору, профессор Кененсариев Т.К.